

ного відділу Української Академії наук. – К., 1927. – № 8.

3. Ващенко В. С. Перша українська граматики // Українська мова в школі. – 1955. – № 4.

4. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматики української мови. – К., 1982.

5. Кобилянський Б. В. Півторасти років першої граматики нової української літературної мови // З історії української мови. До 150-річчя “Граматики” О. Павловського. – К., 1972.

6. Крымский А. Грамматика. Томъ I. – М., 1908. – Вып. 2, 6.

7. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. Синтаксис. – К., 1961.

8. Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л. А. Булаховського. – К., 1951. – Т. 1, 2.

9. Леонова М. В. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. – К., 1983.

10. Медведєв Ф. П. Сучасна українська літературна мова. Нариси з граматики. – Х., 1951.

11. Москаленко А. А. Перша друкована граматики української мови // Українська мова та література в школі. – 1968. – № 5.

12. Морфологічна будова сучасної української мови. – К., 1975.

13. Павлюк М. В. Основні етапи розвитку українського мовознавства до жовтневого періоду. – К. – Одеса, 1976.

14. Синявський О. Норми української літературної мови. – Х. – К., 1931.

15. Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979.

16. Смотрицкий М. Грамматіки словенскія правильное синтагма. – К., 1979.

17. Сучасна українська літературна мова / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К., 1969., 1972.

18. Тимченко Є. Вокатив і інструменталь в українській мові // Збірник історично-філологічного відділу Української Академії наук. – К., 1986. – № 45.

19. Тимченко Є. Українська граматики. – К., 1983.

20. Ужєвич І. Граматики слов'янська. – К., 1970.

Н. Б. Алатирєва

Номінація “своїх” та “чужих” як засіб відчуження в обряді (на матеріалі весільних пісень)

Антропологізуючи оточуючий простір за допомогою мови, архаїчна людина розподіляє світ на дві частини – своє і чуже. Своє – це те, що належить людині, засвоєне нею, чуже – вороже і невідоме [3:4]. Ця ди-

хотомія реалізується в обряді, зокрема у весіллі, де виступає її соціальний варіант [3:6].

Весільний обряд – це точка, в якій стикаються два роди (свій з чужим) і в якій розмежовуючий їх рубіж стає на деякий час дисперсним, дозволяючи взаємопроникнення чужорідних елементів.

Тому доцільно буде розглянути саме весільні обрядові пісні як тексти, в яких дихотомічні номінації свій/чужий проявляються найяскравіше. Весь досліджуваний матеріал розглянемо за такою класифікацією:

1. Ситуативна номінація: а) перформативна; б) констативна.

2. Елементна: а) первинна (інтродуктивна); б) вторинна (ідентифікуюча, позиція предиката, позиція звертання).

На весіллі безпосередньо стикаються представники різних локусів – F (локус нареченої) та M (локус нареченого). Структура родів цих локусів, відображена в обрядових текстах, не є ідентичною і на деяких рівнях будується за принципом дзеркального відображення. Це пов'язано з особливостями обміну, що здійснюється в обряді: F-локус виступає у ролі донора, M-локус – у ролі реципієнта, що, в свою чергу, зумовлює характерні риси номінування представників локусів, які розглядатимуться нижче.

Переважає кількість обрядів, в тому числі весільний, є спробою встановити втрачену в ході контакту з чужим середовищем рівновагу. Засобом захисту свого середовища від вторгнення представників M-локусу є відчуження – вербальне відторгнення “чужих” елементів і свого, який поступово переходить у стан чужих. “Свій” елемент – це наречена, яка виступає центральною фігурою весілля [7:95]. У своєму родовому коді наречена безпосередньо контактує з батьками, які найчастіше називають її на ім'я. У випадку, коли первинна номінація містить власне ім'я, вторинна номінація повідомляє певні дані про людину, характеризує та оцінює її [9:95], у нашому випадку з точки зору спорідненості. Напр., *Мар'єчка-доню-доню; Марусенька-донько, моя-моя доньку*. Як бачимо, вторинна номінація у позиції звертання характеризує наречену в соціальному плані – це молодша незаміжня особа, пов'язана з мовцем кровним зв'язком. Присвійний займенник у складі ідентифікуючої номінації підкреслює віднесеність особи до “своїх”. Так само і з загальною назвою-первинною номінацією: *дівочка-дитя моє; дівчина-доню; молода-доню*. Таким чином, у процесі розгортання тексту інтродуктивна номінація, яка позначає об'єкт за його приналежністю до досить широкого

класу [1: 309], замінюється на більш семантично звужену, ідентифікуючу, що виділяє в об'єкті додаткові ознаки. Якщо первинна номінація уже відносила молоду до “своїх”, то вторинна може конкретизувати референт, напр., за допомогою власного імені: *доненько-доненько Марусю*.

Розлучаючись зі своїм родом, наречена на деякий час втрачає родову приналежність, ставши чужою *тут* і не ставши своєю *там*. *Заручена-від нас відлучена-молодице, дитя моє заручене-гість* – так називається заручена дівчина у своєму оточенні. У цих номінативних ланках можна ясно розрізнити процес поступового відчуження елемента родової системи, пор., напр., у Фасмера [12:147] і Топорова [10:351], Трубочова [11: 302] – *гість=чужинець, молодиця – заміжня жінка* також належить до чужого роду, таким чином, номінації випереджають події. Наречена вже у період заручини-весілля починає відноситись оточуючими до чужого середовища, співвідносячись з ворожими елементами оточуючої дійсності: *дочка я ж – не галочка, не чубарочка, я ваша коханочка*. Кривні родичі нареченої відносять її до чужого – “нелюдського, звірячого” [5:159]. Наречена за допомогою заперечення намагається утвердити свій статус.

У локусі молодої М-рід у цілому розглядається як вороже середовище, що протиставляється своєму, породжуючи відповідні номінації нареченої: *хазяїчка-ключниця (тут), наймичка-послушниця (там)*.

Члени нового роду називають молоду *наша невістка, невістко*. Цікаво, що негативні номінації молодої в ролі невістки народжуються саме в її локусі як застереження (будуть говорити чи називати): *сонливая, дрімливая невістка моя – наша невісточка* (ірон). Члени ж М-роду, називаючи молоду, використовують приховано той самий прийом відчуження: *наша невісточка, наша голубочка* – тут присвійному займеннику протистоїть спочатку “невісточка” – невідома, незнайома, чужа” [7:78], а у повторній ідентифікуючій номінації – слово “голубочка”, назва птаха, тобто тваринний елемент. Відчуженість невістки підкреслюється і в констативних висловленнях, напр.: *Да свекруха каже, / Що куна ходила, / А свекорко каже: / Да не ест то куна, / То невіхна [так!] моя*. [II:159].

І хоча вступаючи до нового локусу, молода намагається “засвоїти” його, утвердитись у ньому на правах кровної родички, що здійснюється за допомогою так званих перформативних висловлень, коли “витворення висловлення є виконанням дії” [6:27] – *Чим свого свекорка називать будеш? Назову свекорка рідням батеньком. Чим свою свекруху на-*

живать будеш? Назову свекруху рідною матінкою (і так само для брата і сестри) [II:149], – вона все ж залишається чужорідним елементом для нових родичів: *чужая дитина, невістка-чужая дитина*. Тобто процес носить односторонній характер – невістка визнає своїх нових родичів кровниками, а вони її – ні.

Відчуження молодої батьком і матір'ю, втім, носить обрядовий характер, бо батьки, що провідують свою заміжню дочку, називають її, як і колись: *дочка-свого дитяти-мос дитятко*.

Молодий, як більш статична частина системи, що до того ж переважається молодою [7:95], зрозуміло, номінується не так часто. У своєму родовому колі він – *синку, синку мій Васильку, Іванко-брате* і т. ін. Для F-локусу первинна номінація нареченого, пов'язана з його ритуальною роллю, може замінюватись вторинною – соціально спрямованою: *жених-синку* або первинна номінація, у складі якої є власне ім'я, на вторинну ідентифікуючу соціально спрямовану: *молодий Іванко-милий зять, Іванечко-мій зять* (тобто виділяють таким чином цього Іванка з усієї сукупності молодих парубків на ім'я Іван). Хоч наречений і може номінуватися з повагою чи ласкаво (*зять-зять багатий; зять-зятеньку*), проте і тут спостерігаємо процес Відчуження: *Теща каже – сокіл летить, А тещь каже – зять іде* [I:229]. Тут простежуємо процес т. зв. хибної номінації, коли при більш близькому розгляді референт виявляється зовсім не таким, яким видався на перший погляд. Чи цей процес відбувається опосередковано, через номінування інших об'єктів дійсності:

1) *Крийся, зятеньку, крийся, / Конами, о бобрами, все своїми братами* [I:26].

2) *Крийся, зятеньку, крийся Коницями та лисицями, / Все своїми сестрицями* [I:226] Брати у нареченого, таким чином, – кони і бобри, сестри – кониці і бобриці, *звідси* – хто має родичів-звірів, той сам не людина, чи, принаймні, не до кінця людина, а звір=чужий, значить, наречений=чужий.¹

Вербально фіксуються спроби нареченого “приручити” чужий локус: *родинонька-вірна тещенька; родинонька-родина-ріднесенький тещина-тещенько*. Точкою опори для проникнення у вороже середови-

¹ Пор. зауваження А.Байбуріна та Г.Левінтона: “Про значення унікальності, сакральності у слові князь свідчать і такі діалектні дані, як назви звірів незвичайного забарвлення *князьок*: білої кунциці, соболя, миші” [2:74]. Як відомо, князь – звичайне величання нареченого в обрядовому фольклорі слов'ян [4:34].

ще слугує наречена, яка називає молодого: *Павло-моє серденько* – процес відбувається за допомогою ідентифікуючої номінації з використанням присвійного займенника + назва частини тіла, звідси – наречений як частина нареченої, тобто “свій”. Батьки нареченої номінуються частіше, ніж батьки нареченого, що пов’язано з донорською функцією F-локусу: *моя ненько; моя матінко; мій батеньку; пан-отченьку*. Для представників M-локусу ті самі особи виступають у ролі тещі: *теща моя-голубонько моя-теща; та тестя: тестенько-мій тестенько*, вони також можуть називатися сватами: *свати милі-гості дорогі; сват-багат*. Щодо останньої номінації слід зазначити, що невідомий локус характеризується не лише як вороже середовище, але водночас і місце, у якому сконцентровані певні багатства (пор. із віруванням у далеку землю, багату на природні ресурси, у землю, яка плодоносить без людського втручання і т. ін.). Тому і особа, що належить до чужого локусу, характеризується як багата (пор. *зять-зять багатий* для F-локусу або: *Веде син невістку, хорошую та багату*) [I: 361].

До батьків молодого звертається частіше молода, номінуючи їх, як правило, негативно: *батенько-чужий, батенько лихий; чужа ненько; мій свекорко, мій батеньку-мій невільний світу*. Як бачимо, вони сприймаються як батьки навпаки, наділені негативними якостями.

Найближчим наступним (після батьків) родичем нареченої виступає її брат. Сестра називає його *brate; мій братіку*, дружки молоді – *татарин, братік, татарин* (бо він отримує символічну суму грошей, що виплачує наречений за молоду), після весілля він ще і шурин: *братік-шурин*, під час весілля до нього звертаються – *братіку ремісничку*, тут “ремісник” є похідним від “надкісник” [7:89], тобто брат, що стоїть над косою і розплітає наречену, рідний брат на відміну від інших.

Найближчою родичкою молодого виступає сестра чи сестри, що є одним із проявів “дзеркальної структури родів молодого і молоді”. Найчастіше вони називаються молодою чи членами її локусу, звідси такі номінації, як *дві молодиці-Іванкові сестриці; зовиці-не сестриці*.

Провідну роль у проведенні весільного обряду виконували свати. Слід зауважити, що сам термін “свати” використовувався дуже широко – це могли бути:

- 1) представники M-локусу, обрані з його середовища за рядом ознак і призначені для укладання згоди на шлюб і для проведення обряду [4:36];
- 2) представники протилежних весільних угруповань, що називають

один одного сватами [8: 639];

3) усі весільні гості (*свати, сватьбові*) [4: 41].

Така різноманітність пов'язана з номінативною роллю, що виконує це слово в обрядовому тексті. Пов'язане з займенниковою основою *svo-, *sve- “свій” [12:570], у минулому воно позначало кровних родичів [8: 640]. Тобто певних родичів певного локусу, що виступали чужими для членів іншого. В мовній свідомості людей це слово поступово почало пов'язуватись із поняттям “чужий”, напр.: *свати милі-гості дорогі* (до батьків нареченої), *трое сватів-несподівані гості* (показовим є співвіднесення з лексемою гість), *свашечки-наші голубочки* (співвіднесення з тваринним світом).

Представники групи “молодших”, неодружених і незаміжніх – це бояри і світилки, у нареченої – дружки [4:38].

Дружки в середовищі молодої номінуються дуже тепло: *сестриці-сестриці вірненькі-вірнійші* (пов'язане з тим, що раніше дружками призначались кровні родичі, до того ж найближчі), *подруженьки; дружечки, голубочки; старша дружечка-голубочко* – останні дві номінації позначають відчуженість у межах свого локусу, де існують підієрархії свій – чужий (напр., протиставлення близьких – далеких родичів чи родичів – неродичів у своєму локусі). Світилки і бояри номінуються більш індіферентно, у цьому полі не простежується таких різких протиставлень, як для членів старшої соціальної групи чи наречених: *світлочко-пані; світилки; бояре-молодці; бояре-бояре наші*.

Як зазначалося вище, локуси не є однорідними у своїй внутрішній будові. Усередині вони поділяються на групи, які також можна розподілити за опозицією свій – чужий. Так, у кожному локусі існують особи, не пов'язані кровним зав'язком, які вважаються своїми завдяки їх локальному розміщенню. Вони виступають чужими по відношенню до кровних родичів і своїми у порівнянні з представниками іншого локусу. Ця структурна будова знаходить своє вираження у номінаціях:

1. Не-кровні представники локусу розглядаються як “свої” – *сусіда-сусідонька, добрі люди; добрі люди; сусідочки*.

2. Не-кровні представники локусу розглядаються як “чужі” – *сусіди, вороги; вороги*.

Узагальнюючи все висловлене вище, зазначимо, що весільний обряд надає можливості для взаємопроникнення елементів із одного локусу в інший. Тому саме в обрядових текстах яскраво представлена опо-

зиція свій – чужий, виражена у відповідних номінаціях. У весільному обряді це протиставлення членів F-локусу (нареченої) та M-локусу (нареченого). Представники протилежних локусів використовують прийом відчуження для номінування одне одного, це можуть бути спеціальні слова, певні прикметники, хибна номінація і т. ін. Наречена і наречений за допомогою номінацій намагаються “засвоїти” чужий локус У своїй внутрішній будові локуси не є однорідними.

1. Арутюнова Н. Д. Номинация и текст // Языковая номинация: виды наименований. – М., 1977.

2. Байбурин А., Левинтон Г. “Князь” и “княгиня” в русском свадебном величании: К семантике обрядовых терминов // Русская филология: Сборник студенческих работ. – Тарту, 1975.

3. Байбурин А. К., Левинтон Г. А. К описанию организации пространства в восточнославянской свадьбе // Русский народный свадебный обряд: Исследования и материалы. – Л., 1978.

4. Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні: Історико-етнографічні дослідження. – К., 1988.

5. Иванов Вяч. Вс., Топоров В.Н. Славянские языковые моделирующие семиотические системы (древний период). – М., 1965.

6. Остин Дж. Л. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. Теория речевых актов. – М., 1986.

7. Охримович В. Значение малорусских свадебных обрядов и песен в истории эволюции семьи // Этнографическое обозрение. – М., 1881. – № 4.

8. Пилипенко М.Ф. Следы родовой организации в свадебных обычаях славянских народов // Советское славяноведение: Материалы конференции историков-славистов. – Минск, 1969.

9. Потапова Н. Ф. Повторная номинация как одно из средств содержательной связи предложений в отрезке текста // Актуальные проблемы языковой номинации: Тезисы докладов регионального научного семинара. – Саратов, 1988.

10. Топоров В. Н. Прусский язык: Словарь Е-Н. – М., 1979.

11. Трубачев О. Н. Славянская этимология и праславянская культура // Славянское языкознание. X Международный съезд славистов: Доклады советской делегации. – М., 1988.

12. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. – М., 1986-1987.

Джерела:

І. Весільні пісні / Упор. М. Н. Шубравська. – К., 1988.

ІІ. Фольклорні записи Марка Бовчка та Опанаса Марковича. – К., 1983.

Друга рожанична трапеза:
зміст давньоруського терміна

Серед найдавніших давньоруських церковних повчань, спрямованих проти обрядових відхилень у народі від канонів православ'я, центральне місце посідають пам'ятки, які викривають поклоніння роду і рожаниці (рожанийцям). На XII Міжнародному з'їзді славістів (Краків 1998) автор цих рядків мав нагоду висловити думку про те, що в назвах *рожаниця* і *род* криється не власне язичницький смисл, а віддзеркалення церковної боротьби з однією з ранніх (XII ст.) давньоруських християнських ересей богомільсько-несторіанського толку. А саме: у христологічній полеміці проти тих, хто заперечував божественне народження Христа непорочною Дівою Марією (тобто *Богородицею*, гр. Θεοτοκός) давньоруське слово *рожаниця* в значенні "породілля" було використане як відповідник до грецької кальки *человекородица* (гр. Ἀνθρωποτοκός). Вістря полеміки було спрямоване при цьому проти вшановування Богородиці як породіллі, що ставило її врівень зі звичайними земними жінками [5:161-168].

Звичайно, подібне вшановування Богородиці в народі не могло не супроводжуватися язичницькою за походженням обрядовістю. А це дає підстави сучасним дослідникам вважати, що культ християнської Богородиці нашарувався на більш давній культ слов'янської богині Рожаниці, якій у межах так званого двовір'я слов'яни-русичі поклонялись начебто пара-ельно з Богородицею, власне після неї, на що начебто вказує термін *друга рожанична трапеза*.

Розглядаючи давньоруський культ рожаниць, Є.В.Анічков свого часу зазначив, що найсуттєвішим в ньому є поставляння трапези: передусім проти цього обряду спрямовані церковні повчання. А оскільки ця трапеза йменується другою, то була, очевидно, якась перша, звичайна. В цілому ж, як вважає дослідник, "сукупність давніх свідчень щодо рожаниць викликає уявлення про рожаничну трапезу як про особливе обрядове святкування, а про самих них як про тих фей, що з'являються при народженні немовляти, про яких ми знаємо з дитинства із казок абата Перо та їх дуже популярних переробок" [1:161-163].

Справді, першорядна спрямованість повчань проти неканонічної